

НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ЛОЗИНСЬКОГО В ПЕРІОД ЕМІГРАЦІЇ

Микола ОЛІЙНИК

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра новітньої історії України

У статті здійснено аналіз науково-публіцистичної діяльності М. Лозинського в еміграційний період. Значну увагу приділено питанням характеристики ученим історико-правового статусу західноукраїнських земель, становища українського населення після окупації Західної України Польщею. Зроблено висновок щодо важливості наукової діяльності М. Лозинського для національно-визвольного руху українців у 20-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: М.Лозинський, Східна Галичина, міжнародне право, Польща, Паризька мирна конференція.

Поразка національно-визвольної революції 1917–1920 рр. змусила багатьох учасників визвольних змагань емігрувати за кордон. Це були члени українських урядів, інтелігенція, військові, прості громадяни. М. Лозинський як колишній дипломат зовнішньополітичного відомства ЗУНР також шукає своє місце в нових геополітичних реаліях повоєнної Європи з метою дальшого служіння українській справі¹.

Після відходу від державних справ, М. Лозинський в лютому 1920 р. виїжджає з Парижа і оселяється в німецькому містечку Вімпфен поблизу Гейдельберга². 23 серпня він переїжджає до Гейдельберга і працює там в університеті, викладаючи державне право³. Як він сам висловився: "...вибираючи свідомо місто, далеке від емігрантщини, що кишіла в Відні, Празі та Берліні"⁴, "...щоб віддатися письменницькій праці". Тут він пише невеличкі статті-замітки до галицьких газет та німецької "Salzwedel" ("Шлях" – М.О.) про політику уряду ЗУНР в екзилі, переважно проти її проденікінського курсу та про східногалицьку еміграцію, що "...потерпає від несправедливих злиднів"⁵.

В період роботи у Відні та Празі, в перші еміграційні роки, М. Лозинський видає у формі скрипту університетський підручник "Міжнародне право: Зміст викладів в Українському університеті в Празі. – Часть I: Суть і творення міжнародного права. – Прага, 1922"⁶. В ньому М. Лозинський зазначав, що наука міжнародного права ще не бралася ґрунтовно за дослідження елементів і явищ дійсного життя, не зробила навіть спроби дослідити внутрішні закони спілкування історичного розвитку народів і міжнародних відносин⁷. Він закликав звернутися до дослідження законів історичного розвитку народів в їхньому міжнародному житті. М. Лозинський також підкреслював, що міжнародне право тільки тоді буде стояти на твердому фундаменті, коли природні та історичні закони розвитку народів будуть з'ясовані. Відповідно до такого підходу,

М.Лозинський надавав принципового значення поєднанню розвитку міжнародного права з історією міжнародних відносин, а також вивченню конкретного правового матеріалу. Згідно його переконань, тільки історія могла бути твердим підґрунтям для міжнародно-правових побудов. Ось чому другий розділ праці “Міжнародне право...” так і називається – “Історія міжнародного права” і виклад матеріалу в ньому починається зі стародавніх і середніх віків⁸.

Вже в першому розділі “Основні поняття міжнародного права” автор обґрунтував поняття, описав міжнародну громаду держав, нарешті, ґрунтовно висвітлив “правову природу міжнародного права”⁹. Практично, кожен з підрозділів став самостійним дослідженням. При цьому М. Лозинський велику увагу звертав на зовнішню міжнародну політику України і роль української дипломатії, що значно полегшувало студентів розуміння основних понять. Замість звичайної сухої лекції договірних текстів М. Лозинський запропонував практикам і теоретикам міжнародного права, дипломатам і історикам, дипломатам і історикам, професорам і публіцистам живу історію договірних відносин з іноземними державами від найдавніших часів (третій розділ – “Наука міжнародного права”)¹⁰.

“Міжнародне право” М. Лозинського – це своєрідна історично-дипломатична енциклопедія міжнародних і українських зовнішніх відносин. Особливо це проявляється в розділі “Українська державність у світовій війні і мирових договорах”. На початку ХХ ст. ця праця не мала собі рівних в українській науковій літературі як за багатством матеріалу, так і за широтою побудови.

“Міжнародне право: Зміст викладів в Українському університеті в Празі. – Часть I: Суть і творення міжнародного права” М. Лозинського слугувало підготовці українських спеціалістів упродовж десятків років. Крім того, воно посіло гідне місце серед довідкової літератури закордонних представництв. Цю книгу отримали редакції окремих українських часописів, університетські бібліотеки Європи. Видання принесло М. Лозинському європейське визнання. В зарубіжних енциклопедіях його визнають, насамперед, як спеціаліста з міжнародного права. З моменту виходу у світ цієї праці минуло майже 80 років, але з плином часу свого фундаментального значення вона не втратила.

У часи М. Лозинського практично кожний професор читав власний курс міжнародного права і, як правило, з часом видавав його. Зрозуміло, що і М. Лозинський пішов протореною дорогою і свій замисел щодо оновлення науки міжнародного права мав намір втілити у власному курсі. Наукової новизни курсові надавав методологічний підхід автора. М. Лозинський здійснив свій намір поставити вивчення міжнародного права на міцний фундамент соціального і політичного розвитку держав, історії міжнародних відносин. Він підкреслював: “... в основі міжнародного права лежать фактичні, реальні, життєві відносини”¹¹. Ось чому головне для нього не хронологічна послідовність матеріалу чи форма його подання, а з’ясування закономірностей розвитку міжнародних відносин і міжнародного права, що їх регулює. Особливу увагу М. Лозинський приділив

еволюції української міжнародної політики. В цьому відношенні “Міжнародне право” стало першим “українським” (хоч і в обмеженому масштабі) викладом історії міжнародного права.

М. Лозинський, намагаючись якнайповніше висвітлити проблему міжнародного права, здійснив правову оцінку історичного і нормативного матеріалу. Прагнення з’ясувати внутрішні закономірності розвитку міжнародного права спонукало його до використання величезної кількості робіт з галузі не тільки міжнародного права, а й історії міжнародних відносин, історії людської цивілізації та окремих держав, права, філософії, державознавства¹².

У листі до С. Шелухина, М. Лозинський говорить про бажання написати працю по українському державному праву від 1917 р. з широким коментарем до неї. Але, на жаль, – зазначає учений, – не вистачає достатньої кількості матеріалів для її написання, адже мало що збереглося після подій 1917–1920 рр. та немає відповідного видавництва, яке могло б видати таку монографію¹³.

Пізніше, з’являються такі відомі його праці, як: “Заграничне заступництво Української Народної Республіки” (1921), “Польська окупація Східної Галичини і міжнародне право” (1922), “Боротьба за національний характер територій в Версайськiм договорі” (1923) та “Охорона національних меншин в міжнародному праві” (1923).

В роботі “Заграничне заступництво Української Народної Республіки” (1921), М. Лозинський розглядає проблему зарубіжних представництв. У першому розділі дана оцінка роботи таких представництв, які автор називає “заступництвами”. Він зазначає, що будь-яка держава повинна мати міжнародні стосунки, які перериваються тільки на випадок війни. Якщо ж воюючі держави укладають мир, вони відразу ж знову налагоджують між собою стосунки. “Кожна держава удержує зносини з іншими державами через свої заступництва в цих державах. Заступництва, які мають заступати політичні інтереси держави в інших державах, називаються – відповідно до свого політичного значіння – посольствами, місіями або, просто, заступництвами. Заступництва для торговельних зносин і опіки над власними громадянами в інших державах називаються конзулятами”, – зазначає М. Лозинський¹⁴.

Він також наголошує, що заступництва інших держав мають у певній державі особливі привілеї: урядовців цих заступництв не можна арештовувати; вони не підлягають місцевим судам; у будинках заступництв не можна робити ревізій; зносини заступництва з його урядом не підлягають контролю держави, в якій заступництво знаходиться. Усі ці привілеї створюють так зване право екстериторіальності. Це означає, що заступництво, перебуваючи на території іншої держави, має такі права, як і на території своєї власної держави.

Далі зазначено, що окрім звичайних заступництв, держави, в разі потреби, висилають одна одній надзвичайні заступництва, які мають узгодити якісь особливі справи. Такими надзвичайними заступництвами були, наприклад, делегації окремих держав на Мирну конференцію в Парижі у 1919 р. Органом,

який дбає про взаємні відносини своєї держави з іншими державами, є міністерство закордонних справ. Воно, з одного боку, має владу над усіма заступництвами своєї держави в інших державах і перебуває з ними в постійних урядових відносинах, а з іншого – утримує постійні відносини із заступництвами інших держав у своїй державі. Нарешті, та царина політики, яка займається зносинами з іншими державами, називається дипломатією¹⁵.

У другому розділі статті коротко і лаконічно описано найважливіші дипломатичні акти УНР і ЗУНР, а також склад українських посольств у головних країнах Європи.

Крім того, показано хід формування закордонних посольств Західною Областю Української Народної Республіки.

Третій розділ повністю присвячено характеристиці діяльності делегації на Мирну конференцію в Парижі. В ньому М. Лозинський наголошує на тому, що делегація на Мирну конференцію була єдина для цілої УНР разом із Західною Областю. Уповноважені Уряду Західної Облесті входили до складу делегації, а Державний секретар закордонних справ В. Панейко був заступником голови делегації.

До складу делегації входила також окрема місія, надіслана урядом Західної Облесті для проведення польсько-українських переговорів у Парижі за посередництвом Мирної конференції. Місія складалася з помічника державного секретаря закордонних справ М. Лозинського (голови), полковника Д. Вітовського (член делегації і військовий спеціаліст), О. Кульчицького (секретар)¹⁶.

У грудні 1919 р., внаслідок розриву між урядом Західної Облесті й урядом С. Петлюри, уповноважені уряду ЗУНР під керівництвом В. Панейка вийшли зі складу делегації УНР і утворили окрему Галицьку делегацію. З часом В. Панейка замінив С. Томашівський.

Крім делегації на Мирну конференцію в Парижі Директорія УНР відрядила ще ряд дипломатичних місій в інші країни. М. Лозинський наводить повний перелік цих місій і посольств та їхніх голів. Окрім цих постійних заступництв у різних державах працювали українські місії, надіслані для виконання спеціальних завдань. Наприклад, військово-санітарні місії, місії Червоного Хреста, місія для справи військовополонених в Італії.

З погляду сьогодення, праця М. Лозинського викликає незаперечний інтерес. З упевненістю можна припустити, що загал українського населення мало що знає про цей важливий дипломатичний пласт у розбудові української державності. Тому буде корисним праці М. Лозинського, що стосуються дипломатичного корпусу України, перевидати і зробити доступними для усіх. В цьому зв'язку є важливим четвертий розділ праці, в якому М. Лозинський виявив себе як зрілий вчений-юрист і дипломат зокрема.

Аналізуючи працю перших українських місій і посольств, М. Лозинський вказував на особливо складні умови, в яких він розпочинав цю роботу. Для нього

було багато причин і одна з них – та, що дипломатична праця для українських діячів була зовсім нова і невідома. І в Австро-Угорщині, і в Росії українці були позбавлені можливості брати участь у державному будівництві, зокрема в зовнішній політиці і дипломатії. Національно свідомої інтелігенції серед українського народу було куди менше, ніж треба для повноцінного національного розвитку. Адже перебування упродовж тривалого часу під владою чужих держав було неабияким гальмом на шляху розвитку національної самосвідомості українців. Коли ж обидві монархічні держави розпалися, і довелося будувати власну незалежну державу, то виявилось, що сил замало. Цей стан і позначився на українській дипломатії. Члени українських закордонних заступництв не були як слід підготовлені до тієї праці, яка чекала на них і були змушені тільки на місці праці набувати потрібного досвіду. За словами М. Лозинського, саме те, що члени “заграничних заступництв” завжди мали освіту й досвід, які потрібні для праці, було однією з причин труднощів їхнього становища.

Значно важливішою була друга причина – ставлення держав Антанти до справи творення української держави. Так Франція, побуючись Німеччини, хотіла за рахунок частини українських земель (Східної Галичини) збудувати Велику Польщу, яка могла надати Франції допомогу в боротьбі з Німеччиною. Також Франція була за відбудову Росії, оскільки прагнула повернути гроші, які у свій час позичила царській Росії. Й інші держави Антанти підтримували Польщу.

Цю ситуацію М. Лозинський оцінював з класового підходу: “Не подобається державам Антанти також те, що наш нарід хоче завести на своїй землі новий справедливий лад, в яким земля мала би перейти селянам, фабрики робітникам, державна власть працюючому народови. Держави Антанти побудовані на визиску працюючого народу, і нова українська держава, яка почала заводити новий справедливий лад, не подобалася їм. Отже, вони Україні не тільки не могли допомогти (як помагали Польщі, Чехословаччині і б. ін.), але ще шкодили, помагаючи ворогам України”¹⁷.

Третю важливу причину М. Лозинський вбачає в тому, що українці не спромоглися власними силами захистити свою державу. Слід було налагодити внутрішнє будівництво держави, правильно використати ті природні багатства, якими володіє українська земля, твердо стояти на кордонах і охороняти свою державу від ворога. Тоді б держави Антанти з повагою ставились до українців.

М. Лозинський вважав, що підставою для належної “заграничної політики” є сила держави. Якщо держава міцна, то всі інші держави з нею рахуються. Коли ж слабка, всі прагнуть мати від неї щось для себе. “Справедливості в заграничній політиці ніякої нема і не зараз буде, – хоч треба старатися, що була! В заграничній політиці сильний доконує над слабим щоденного розбою”¹⁸.

М. Лозинський зауважує, що внаслідок такого ставлення держав Антанти до України українські “заграничні заступництва” не мали тих привілеїв, які звичайно мали дипломатичні заступництва в чужих державах, а це ще більше ускладнювало працю. Маючи за мету зробити тільки загальний огляд

“заграничних заступництв”, М. Лозинський доходить висновку: “Вони старалися досягнути на Міровій Конференції, в урядів держав Антанти і в урядів усіх інших держав, т. зв. міжнародно-правне визнання Української Народньої Республіки, то значить, щоб ті держави признали Україну такою державою, як вони самі, і вступили з нею в зносини на основі міжнародного права, яке управильняє зносини між державами. Щоб се досягнути, нав’язували вони особисті зносини з урядами тих держав, посилали їм письменні ноти, записки і т. п. Далі видавали книжки і ‘азети для інформування політичних кругів тих держав про українську справу...

Все таки українські заграничні заступництва зробили багато для того, щоб інші держави й народи довідалися, що український нарід хоче мати власну українську державу, хоче сам бути господарем на своїй землі. А оцінюючи ту їх працю, тямити треба, що української держави не збудують самі українські дипломати, – хоч-би вони були найрозумніші і найчесніші, – а збудує їх тільки український нарід дружним зусиллям, свідомим своєї цілі”. Розглянута праця була написана М. Лозинським в Гейдельберзі і надрукована в липні 1920 р.¹⁹

Наступна робота М. Лозинського під назвою “Польська окупація Галичини і міжнародне право” стосується міжнародних правових аспектів польської окупації Східної Галичини та внутрішньої політики польського уряду на окупованій українській території²⁰.

В першому розділі “Польський окупаційний режим в Галичині зі становища міжнародного права” автор ілюструє позицію керівництва Мирної конференції стосовно вирішення українсько-польського конфлікту в ході українсько-польської війни 1918–1919 рр. та на Паризькій мирній конференції 1919 р.

Другий розділ стосується окупаційної політики Польщі в Східній Галичині. В ньому М. Лозинський наглядно демонструє відношення польських властей до українців та нехтування елементарними міжнародними нормами по відношенню до особливого статусу області. Новоприйняту назву “Східна Галичина” замінено на офіційну “Східна Малопольща”. Закони, які стосуються Західної Галичини, застосовуються й до території Східної Галичини. Громадяни Східної Галичини трактуються як громадяни Польщі всупереч правового становища краю. “Українців трактує польське правительство як вороже населення завойованої території. Вони є позбавлені всіх громадянських прав, натомість, мусять поносити всі тягарі, які держава накладає на своїх громадян, включно до державних позичок і воєнних чинитьб, а навіть були спроби наложити на них обов’язок військової служби”²¹.

Ця стаття була написана М. Лозинським для українців США, щоб ті краще ознайомились з ситуацією, яка склалася в Східній Галичині після 1919 р. М. Лозинський і в подальшому інформував українців Америки про ситуацію навколо становища Східної Галичини та боротьби за неї на шпальтах часопису “Свобода” в 1923 р.²²

На особливу увагу заслуговує праця “Боротьба за національний характер територій в Версайськім договорі”. М. Лозинський без вступу відразу ж

стверджує, що: "... при переході території з-під суверенності одної держави під суверенність іншої держави, населення території втрачає державну приналежність попередньої держави і набуває державну незалежність нової держави. Переходить територія з-під суверенності одної держави під суверенність іншої держави найчастіше наслідком війни: побідна держава забирає територію держави побудженої. Ясна річ, що така зміна державної суверенності відбивається важко на населенню території. Перейти в нові політичні й економічні відносини, а при тім стати громадянином держави, яка учора була ворогом моєї держави – не так просто. Змякшення сеї важкої долі населення, яке разом з своєю територією переходить під суверенність іншої держави, являється правом опції"²³. Далі автор пояснює, що право опції полягає в тому, що кожний мешканець території, яка перейшла під суверенність іншої держави, має право перед означеним органом сеї держави заявити про своє нехотіння набувати її державної приналежності, і залишити свою попередню державну приналежність. Ця заява розриває обов'язки з територією, що перейшла під суверенність іншої держави.

Він також констатує, що Версальський договір між союзними і прийнятими до союзу державами й Німеччиною, загалом затримуючи міжнародну практику, вніс до неї важливі зміни, які перебували у зв'язку з тогочасною боротьбою сусідніх народів за національний характер спірних територій. І, як приклад, автор вказує, що ці зміни стосуються Ельзасу і Лотарингії, які з-під суверенності Німеччини перейшли під суверенність Франції. А також до тих польських земель, які з-під суверенності Німеччини перейшли під суверенність новоутвореної польської держави.

М. Лозинський також стверджує, що боротьба народів за спірні території та їхній національний характер не тільки не наближається до завершення, а нові державні кордони, створені переможцями після першої світової війни створили для цієї боротьби новий ґрунт. Особливо виразними були обидві сторони такої боротьби в новій польській державі. На заході, на польських землях колишнього німецького захоплення, йшло очищення цих земель від німецького населення. При цьому особливу роль відіграють постанови Версальського договору. Водночас на сході не на польських, а на українських землях, які Польща завоювала, йде колонізація цих земель польським елементом²⁴. "Польське законодавство, польська адміністрація і польське громадянство послуговується при цьому колонізаційним досвідом Німеччини", – зазначає вчений²⁵.

Продовжуючи аналіз деяких питань, які стосувалися міжнародного права, М. Лозинський підготував чергову статтю на цю тему – "Охорона національних меншостей в міжнародному праві". В першому підрозділі М. Лозинський робить екскурс в історію міжнародного права, згадуючи Берлінський конгрес 1878 р., який наклав на балканські держави обов'язок берегти принцип релігійної свободи. Потім вчений перелічує договори головних держав Антанти, що стосувалися охорони прав національних меншин, з новоутвореними країнами центральної

Європи (Польщею, Чехословаччиною, Югославією, Румунією, Австрією, Болгарією, Угорщиною). Також згадує договори з Грецією, Вірменією та Туреччиною, які не були ратифіковані. Основою цього дослідження, як стверджує сам М. Лозинський: "...є договори Мирової Конференції. З огляду на однаковість їх постанов про охорону національних меншостей основою досліду служить договір з Польщею"²⁶.

Другий підрозділ містить уривки з договорів (артикули), які стосуються міжнародних гарантій дотримання постанов, що містяться в договорах Паризької мирної конференції та статутах Ліги Націй (в М. Лозинського – Союзу Націй – *М.О.*). Цей підрозділ цікавий ще й тим, що в ньому згадані постанови, що стосуються правового становища західноукраїнських земель після Першої світової війни. Зокрема, це постанови про територіальну автономію Закарпатської України в договорі з Чехословаччиною (арт. 10–13) та арт. 7 договору між Польщею, Росією та Україною. Основна постанова останнього звучить так: "Росія й Україна признають особам польської національності, які знаходяться на території Росії, України й Білоруси, згідно з принципом рівності народів, усі права, які запоручають свободний духовий розвиток, розвиток мови й виконання релігії. Взаємно Польща обов'язується признати такі самі права всім особам національності російської, української й білоруської, які знаходяться в Польщі"²⁷.

Поняттю "національна меншість" вчений присвятив третю частину статті. При чому М. Лозинський ділить національні меншини на природні та неприродні. Природні – це ті, які утворилися протягом історичного розвитку на межі розселення двох націй, або як етнічні острови, на території даної нації (наприклад, німці в Празі та поляки у Львові).

Критично М. Лозинський ставиться до питання штучних національних меншин. Вони не національні меншини, а господарі на своїй національній території. "Всяка охорона їх національного життя в межах держави, яка вважає їх за національну меншість, се неначе-б здоровій людині зв'язати руки й ноги й тоді придумувати способи, щоб їй дати змогу рухатися, відживлятися, словом, підтримувати своє існування... Так само замість всяких способів охорони такої штучної національної меншости треба усунути з її території чужу державну владу, повести між нею і державою, яка панує над нею, державний кордон, який би відповідав межам національного розселення, – і вчорашня національна меншість зможе жити повним життям у власній національній державі". Основним недоліком всіх договорів Паризької мирної конференції є те, що вона в межах новоутворених чи територіально збільшених держав утворила цілий ряд штучних національних меншин, здатних до самостійного життя у власних національних державах²⁸. Як приклад, М. Лозинський наводить становище західноукраїнських земель: "... коли Польща простягла руку на українські землі, то на те, щоби підчинити їх польській державній рації, а не на те, щоби ущасливити український народ тих земель quasi державною самостійністю"²⁹.

Наступна частина статті знайомить зі ставленням європейських держав до національних меншин через призму міжнародного права.

Остання, п'ята частина, стосується недоліків постанов і гарантій договорів Паризької мирної конференції щодо національних меншин. Мирна конференція трактувала всі меншини як природні та мала на увазі не стільки охорону свободи їх національного розвитку, скільки асиміляцію їх на користь держав, до яких вони належать. Цей недолік має також договір між Польщею, Росією й Україною. Він ставить на один рівень вісім мільйонів українського населення на власній національній території в складі Польщі і невеликі польські етнічні острівці на території України й Білорусі (в Росії можна говорити лише про польські одиниці чи групи у великих містах) та забезпечує українським землям тільки ті права, які матимуть ці польські острівці.

М. Лозинський зауважує, що для природних меншостей потрібно прийняти систему національно-екстериторіальної автономії, яка б утворила з природної національної меншини публічно-правову корпорацію задля задоволення власних національних потреб в рамках загальних державних законів. Зразком для системи національно-екстериторіальної автономії М. Лозинський називає закон Української Центральної Ради, внесений в Конституцію УНР. Цей закон має, проте, один недолік – він не окреслює межі компетенції публічно-правових корпорацій національних меншин.

Зважаючи на штучні національні меншини, треба визнати за мету міжнародної охорони забезпечення їх всестороннього розвитку на їх території. До цього веде організація національної території в окрему територіальну одиницю чи на основі автономії, чи федеративного устрою держави, чи обмеженої державної самостійності (як приклад – британські домініони) – залежно від розміру території й рівня культури населення³⁰.

Початки такої міжнародної охорони бачимо в статтях 10–13 договору з Чехословаччиною про автономію Закарпатської України³¹. Основні недоліки цих артикулів: недостатнє міжнародне розмежування між Закарпатською Україною й іншими територіями Чехословаччини та точного визначення компетенції сейму Закарпатської України. Що стосується Східної Галичини, то М. Лозинський наводить проект угоди між основними державами Антанти й Польщею про автономію Східної Галичини під тимчасовою суверенністю Польщі з 20 листопада 1919 р. В цьому проекті проведений кордон між Східною Галичиною й Польщею й детально означена компетенція східно-галицького сейму³². Необхідною є й охорона національної території від колонізації³³.

Всі вище перелічені статті М. Лозинського об'єднують не тільки тематика міжнародного права. Є також і друга складова – боротьба за рівноправне становище українського населення Третьої Речі Посполитої (автономія в складі Польщі), кінцевою метою якої була б незалежність чи приєднання до решти українських земель. При чому М. Лозинський її вів не тільки теоретично, публікуючи статті та книги, а й на практиці – створюючи правозахисні громадські

організації (наприклад, “Комітет народів, поневолених Польщею”), беручи активну участь на засіданнях Ліги Націй й Українського Товариства Ліги Націй, спілкуючись з європейськими політиками та громадськими діячами.

Враховуючи попередню активну працю М. Лозинського в галицьких, буковинських та наддніпрянських часописах, його приймають в Українське пресове бюро і в Союз українських журналістів і письменників, створений у Відні 12 вересня 1919 р. На літературних сходах Союзу М. Лозинський в 1921–1922 рр. читає реферати на суспільно-політичну тематику³⁴.

Продовжуючи активно займатися науково-дослідною роботою, вчений протягом свого життя в еміґрації видав велику кількість публікацій в українських еміґрантських та іноземних часописах, наукових монографіях, комунікативів, меморіалів, маніфестів, політичних програм.

М. Лозинський публікує такі праці як: “З новим роком 1924: теперішній стан будови Української Держави і задачі західноукраїнських земель” (1924), “Мое співробітництво з Президентом Петрушевичом” (1925), “Уваги про українську державність” (1927).

В травні 1921 р. в Гейдельберзі М. Лозинський завершує написання своєї чи не найвідомішої праці “Галичина в рр. 1918–1920” (1922)³⁵. Наступного року це дослідження було опубліковано коштом Українського соціологічного інституту у Відні під керівництвом М. Грушевського як п’ята книга серії “Українська революція. Розвідки і матеріали”³⁶. Вчений був активним співробітником УСІ і працював у ньому поряд з такими відомими діячами як Д. Антонович, М. Шаповал, П. Христюк, В. Старосольський, Ф. Савченко³⁷.

М. Лозинський є одним з перших серед учасників визвольних змагань та істориків, хто написав такого рівня працю, яка є свого роду синтезуючою, поєднуючи власні спогади та наявний доступний історичний матеріал. Вона була і залишається неоціненною і для історіографії, і для джерелознавства історії України зазначеного періоду³⁸.

У цій праці, як і попередній “Галичина на Міровій Конференції в Парижі” (1919), досить виразно прослідковується прагнення, як зазначав сам автор, по “гарячих слідах” дати ґрунтовний аналіз політичної історії української Галичини в часі творення української державності³⁹. М. Лозинський дослідив передумови революційних подій на західноукраїнських землях, окреслив основні вузлові моменти українсько-польського військового протистояння, у хронологічному порядку подано процес становлення української державності, здійснив правову оцінку прийняття керівництвом ЗУНР важливих політичних рішень, наголосив на зусиллях галичан щодо здійснення поборницьких прагнень та об’єднання двох українських держав⁴⁰.

З висоти сьогодення, безперечно, “Галичина в рр. 1918–1920” є цінним внеском у справу висвітлення процесу державного будівництва в Галичині періоду ЗУНР (пізніше ЗО УНР). Велика кількість текстів найважливіших політичних документів та основних нормативно-правових актів (серед них – закони ЗУНР-

ЗО УНР “Про Виділ Української Національної Ради”, “Про уживання мови у внутрішнім і зовнішнім упорядкуванню державних властей і урядів, публічних інституцій і державних підприємств”, “Про основи шкільництва”⁴¹, вміщених у цій праці, та аналіз практики їх застосування допоможе сьогодні краще висвітлювати відповідний період в курсі історії держави і права України, доповнить знання про науковий внесок М. Лозинського.

В період роботи у Відні і Празі у перші еміграційні роки, М. Лозинський намагався переосмислити буремні події 1918–1921 рр. та зрозуміти альтернативи розвитку України в цілому та Східної Галичини зокрема⁴². Найбільше його хвилювала історія українського державного будівництва. Він вважав своїм обов’язком описати ті політичні реалії, які склались у Галичині в часи будівництва ЗУНР. Це спонукало М. Лозинського до написання книги, присвяченої історії ЗУНР і процесам, що відбувались навколо краю. Дану публікацію він розглядав як обов’язок перед українським громадянством⁴³ та як обіцянку, яку М. Лозинський дав після виходу з уряду ЗУНР. Видати книги “Справа Східної Галичини на Міровій конференції” та “При державній праці (Львів–Станіславів–Париж)” вченому не вдалося⁴⁴.

М. Лозинський починає книгу від 1772 р., коли галицькі землі опинились у складі Австрії в результаті поділу Речі Посполитої. Однак основний зміст книги починається датою 1-го листопада 1018 р. Автор подає короткий нарис українсько-польської війни, залишення Львова українськими силами, Станіславський період діяльності Української Національної Ради, Акт злуки і перехід УГА за Збруч, здобуття і втрата Києва, “чотирикутник смерті” і катастрофа. Але М. Лозинський політик, а не військовий, і тому більшість його праці займає не перебіг військових дій, а політичні сторінки цих подій. Тому чимало місця він присвячує аналізу відносин між центром Є. Петрушевича і Директорією УНР під головуванням С. Петлюри, формальним членом якої був також і Є. Петрушевич. Він аналізує ті “нездорові відносини” і подає правильні причини внутрішніх українських розбіжностей, породжених різними світосприйняттями, різним політично-культурним кліматом в Галичині та на Наддніпрянській Україні, з’ясовує причини катастрофи української державності⁴⁵.

Аналізу причин поразки ЗУНР у війні з Польщею М. Лозинський присвячує цілий підрозділ. Він підкреслює, що не варто шукати причин у внутрішніх галицьких відносинах, звалюючи провину одних на одних. Адже при всіх внутрішніх негараздах Галичина продемонструвала в боротьбі проти польського окупанта такі приклади героїзму, що ця боротьба залишиться однією з найяскравіших сторінок в історії визвольних змагань українського народу.

А щодо недоліків, то потрібно їх оцінювати, виходячи з людських, психологічних факторів. В боротьбі поляків та чехів не було все по іншому: в них також були недоліки, можливо ще більші, ніж в українців. Але боротьба ця в них проходила при інших обставинах, і завдяки цим обставинам вони здобули собі державність. В таких обставинах, в яких знаходилася Східна Галичина,

вони, мабуть, би не вистояли. Вчений проводить аналогію з судетськими німцями, яких налічувалося три мільйони, з власною національною культурою, високим рівнем національної самосвідомості, компактним проживанням на своїй етнічній території. Але проти них була налаштована Антанта, і не маючи змоги отримати допомогу від Німеччини, вони були змушені підкоритися і стати частиною чеської держави. Проти змагання Східної Галичини до незалежності і злуки з Україною виступила Польща. Достатньо порівняти територію, населення, матеріальні засоби, можливості контактів з західним світом, щоб прийти до висновку – Східна Галичина повинна була уступити. Щоб вона вистояла, потрібні були лише зовнішні сприятливі фактори – в даному випадку надія на справедливість Антанти, яка могла б наказати Польщі припинити напад на Східну Галичину або допомога України. Уряд ЗУНР сподівався на тих і на інших. З однієї сторони, сподівалися на проголошене Антантою право самовизначення народів, визнання державної незалежності України в її етнографічних межах. З іншої – Наддніпрянська Україна здавалася галичанам настільки сильною, що не допустить загарбання Польщею західноукраїнських земель. Обидві ці надії підвели⁴⁶.

Держави Антанти були на стороні Польщі й уповноважили її завоювати Східну Галичину⁴⁷. Причину цього М. Лозинський вбачає в українській політиці періоду Першої світової війни. В останні місяці війни, – розмірковує вчений, – потрібно було ввійти в порозуміння з Антантою й узгодити участь в розподілі Австро-Угорщини⁴⁸. Можливо, це б і не вдалося, але не було навіть спроби – і в цьому лежить великий прорахунок Української Парламентської Репрезентації⁴⁹. Коли українська делегація в 1919 р. прибула до Парижа, було вже запізно⁵⁰.

Що стосується допомоги з України, то вона звідам не тільки не приходила, а навпаки, потрібно було посилати січовиків на допомогу Директорії в боротьбі з більшовиками⁵¹. Січові стрільці, галицьке військове формування на території Наддніпрянської України, відмовилися виступати на оборону Львова. М. Лозинський також подає свої міркування щодо цього кроку січових стрільців. Він критикує тих аналітиків та істориків, а також деяких своїх сучасників – політичних діячів доби національно-визвольних змагань, які основною причиною невдач в українському державному будівництві вважають це рішення командування січових стрільців вирішальним не тільки для політичної долі Східної Галичини, а й для всієї української державності. На їхню думку не потрібно було творити повстання проти гетьмана, а навпаки, зміцнювати її. Тоді б вона вистояла проти більшовиків і збереглася б українська державність. Січові стрільці відбили б наступ поляків від Львова і це було б вирішальним фактором на користь українців в ході їхньої війни з Польщею. М. Лозинський вважає, що такі міркування не мають реального підґрунтя і продиктовані, радше, “партійним засліпленням”, тобто закидами, подібними до тих, що, начебто, Українська Національна Рада своєю “правою” політикою погубила Галичину. Народне повстання проти гетьмана П. Скоропадського, – розмірковує М. Лозинський, – було неминучим. І коли б його не організувала Директорія, то воно б вибухнуло

під проводом більшовиків. Тоді замість Директорії УНР гетьмана скинула б більшовицька окупаційна влада. Та чи від цього виграла б українська державність – залишається великим сумнівом. А січові стрільці були настільки зв'язані зі Східною Україною, де готувалося повстання проти гетьмана, що не могли прийти на оборону Львова. Навіть якщо б вони і очистили Львів від польських повстанців, то постає питання – чи це вплинуло на кінцевий результат українсько-польської війни⁵².

Невдачі в оборонних війнах – Східної Галичини з Польщею, Наддніпрянської України з радянською Росією, не тільки не дозволили здійснитися ідеї возз'єднання Західної України зі Східною в єдиний національно-державний організм, але ще й внесли нові елементи роз'єднання. Коли хтось говорить, що в цьому винен “галицький сепаратизм”, той не хоче бачити, що це домагання є неможливим, – стверджує М. Лозинський. В цій справі дотеперішні окремішності Східної Галичини та Наддніпрянщини для М. Лозинського видавалися менш важливими порівняно з тим, що в Східній Україні не могла утворитися сильна державна влада, яка своїм авторитетом могла б посприяти об'єднанню. Нарешті, ті “ліві” елементи, як галицькі, так і придніпрянські, – які в свій час поборювали “галицький сепаратизм” в ім'я “негайного повного з'єднання”, – пізніше одні у Варшаві, інші в Ризі, віддали Галичину Польщі. Навряд чи негайне здійснення повного возз'єднання дало би інший результат.

Не менше помиляються й ті оборонці “галицького сепаратизму”, які є й поміж придніпрянцями, які стверджують, що передчасна злука згубила Східну Галичину. Їхній основний аргумент полягав у тому, що Східна Галичина після розпаду Австро-Угорщини займала би кращу позицію на Паризькій мирній конференції, якщо виступила як самостійна держава, а не як частина УНР. Але голів конференції зовсім не переймала ідея створення окремої галицької держави. М. Лозинський наводить до цього приклад: на засіданні Найвищої Ради 21 травня 1919 р. Д. Ллойд-Джордж запитував, чи Галичина хоче належати Польщі, чи до України (маючи на увазі з Україною до Росії), отже про можливість самостійності Галичини не могло бути й мови. Заради справедливості варто також зазначити, що делегація УНР в Парижі твердо і непохитно обороняла Східну Галичину від Польщі на всіх своїх виступах аж до часу розриву між Директорією та Диктатурою ЗУНР. Отже “передчасне з'єднання” не принесло б шкоди, тільки користь. Шкоди на той час завдавала лише сепаратна політика галицького віцепрезидента делегації УНР В. Панейка⁵³. З іншого боку треба зауважити, що самостійна Галичина не була би в боротьбі з Польщею сильніша, тільки слабша. Вивісити прапор галицької самостійності в ту хвилину, коли всі розділені ворожими силами та історичними обставинами народи об'єднувалися, було внутрішньо неможливим, оскільки все свідоме українське громадянство Східної Галичини та Наддніпрянської України було перейняте ідеєю возз'єднання⁵⁴.

Першим порушенням об'єданого всеукраїнського фронту була загальна політична лінія Директорії УНР по відношенню до Польщі⁵⁵. Хто міг рахуватися

на рівних з державою, одна частина якої воює з Польщею, а агенти іншої частини роблять одночасно різні миролюбні заяви у Варшаві коштом тієї воюючої чи пізніше завойованої своєї ж західної території?!

М. Лозинський різко критикує перехід частин галицької армії до Добровольчої армії А. Денікіна. Вчений стверджує, що договір з А. Денікіним не мав характеру військового перемир'я, а лише був договором про перехід галицької армії в розпорядження А. Денікіна. Таким чином, спростовуються всі ті аргументи, які стверджують про безполітичний, чисто військовий характер договору. Коли армія держави, опора державної самостійності і найважливіший інструмент державної політики переходить у розпорядження ворога держави – це є найстрашніша політична трагедія, страшніша від поразки та капітуляції. Щодо Диктатури, тоді ще ЗО УНР, то вона в ці важливі моменти української історії не виявила твердості й непохитності політичної лінії. Варто також зазначити, що психологічне підґрунтя для переходу галицької армії на сторону А. Денікіна не залишила без впливу та пропаганда орієнтації на білу Росію, яка йшла до уряду в Кам'янець-Подільському та галицької армії з Парижа через Відень і за яку політичну відповідальність несе Диктатура ЗО УНР. Її заслугою є лише те, що вона в останні хвилини не залишилася в розпорядженні А. Денікіна, а лише виїхала за кордон, де після деякого часу заявила про розрив з орієнтацією на білу Росію. Провиною Є. Петрушевича, як вважає М. Лозинський, є те, що він залишив своє військо напризволяще, не поїхав до нього. Єдиним виправданням цього переходу є лише важкий стан війська, коли існувала лише одна думка – рятувати життя від смерті. Існувала й інша думка: рятувати себе як українське військо, пережити зиму, а навесні, скориставшись хаосом подій на землях України, які змінювалися надзвичайно стрімко, доведеться знову послужити українській справі. Ситуація в А. Денікіна хитка, в нас знову будуть вільні руки і ми ще послужимо Україні. Але цим надіям не довелося здійснитися. Як пише М. Лозинський, під час зустрічі з Є. Петрушевичем в січні 1920 р. цими надіями виправдовував диктатор перехід галичан на сторону Добровольчої армії. Найважливішим завданням, говорив він, було збереження війська, яке ще може вплинути на вирішення української справи.

Даючи правову оцінку Статуту для Східної Галичини від 21 листопада 1919 р. органами Паризької конференції, М. Лозинський зазначає: “Віддаючи Східну Галичину аж на чверть століття під управу Польщі при дуже обмеженій і нічим не заарантованій автономії і вкладаючи опісля дальшу долю цього краю не в руки населення, тільки в руки Союзу націй, Найвисша Рада творила якраз корисні умови для підготовки і переведення анексії Східної Галичини Польщею”⁵⁶.

“Галичина...” М. Лозинського є книгою унікальною. Так як М. Лозинський був першорядним знавцем тодішніх історичних подій та різних закулісних махінацій, він блискуче передає безліч подробиць, невідомих самим учасникам Визвольних змагань. Зокрема, автор подає хід аудієнції української делегації на Паризькій мирній конференції, з'ясовує русофільську позицію В. Панейка⁵⁷.

М. Лозинський виключає галицький обласний сепаратизм. Він, будучи членом уряду ЗУНР і членом делегації на Паризьку мирну конференцію, не може заперечувати державно-правових претензій Галичини. Хоч в час написання своєї книги він вже не належав до верхівки закордонного центру Є. Петрушевича, навіть, був в опозиції до неї, проте був настільки лояльним, що не міг ставити під сумнів раціональність процесу, що його вів перед державами Антанти Є. Петрушевич за самостійність Західноукраїнської Народної Республіки⁵⁸.

Учений видав свою книгу в 1922 р., отже перед рішенням Найвищої Ради Паризької мирної конференції і Ради Послів з 14 березня 1923 р., за яким Галичина офіційно переходила Польщі. Пункту про автономію Польща не дотримала.

Незважаючи на брак потрібної літератури та документів, про що заявляв М. Лозинський, його праця містить велику кількість документів, що збереглися саме завдяки старанням автора, спогади самого М. Лозинського та спогади, занотовані ним в учасників описуваних подій⁵⁹. Все це дає нам цінний і вагомий матеріал для аналізу, розуміння та вивчення цього періоду в історії України.

В 1924 р. М. Лозинський видає в Женеві історико-аналітичну працю “З Новим роком 1924. Теперішній стан будови Української держави і задачі західно-українських земель”. В ній вчений, тоді співробітник Є. Петрушевича, продовжував дотримуватися курсу, спрямованого на незалежність Східної Галичини, як першого етапу на шляху до відбудови незалежної України⁶⁰. Вчений доказово, аргументовано дослідив ситуацію творення української держави. М. Лозинський розкриває механізм правової й фактичної залежності від РФСРР й водночас показує процес хоч і повільного, але все-таки зростання національної та державної свідомості українських народних мас. “щоб українізація була не механічна, а органічна, для сього треба щоб до виконання державної влади став український національний елемент” – підсумовує вчений⁶¹. М. Лозинський досить переконливо показує, як формувалася політична думка на західноукраїнських землях, що перебувала під Польщею, які політичні акції тут завершувалися і як, зрештою, формувалася і утверджувався у свідомості населення культ державної традиції⁶².

М. Лозинський, виходячи з нових політичних реалій, переборовши в собі усвідомлення “переможеного” в недавніх визвольних змаганнях, звертає увагу на те, що хоч і формально, але все ж таки на карті світу з’явилася Українська держава (УСРР)⁶³. “... найбільша частина українських земель здобула становище держави”, і що саме цей факт необхідно закріпити “... в нашій власній свідомості і свідомості міжнародного світа і зробити його вихідною точкою дальших змагань до здобуття Соборної Незалежної Української Держави”⁶⁴.

Як і в попередніх працях, М. Лозинський акцентує свою увагу, передусім, на правові аспекти становища українських земель, які опинилися в складі чотирьох держав з різним політичним устроєм. Але найбільшу увагу він зосереджує на положенні українців в радянській Україні. М. Лозинський розрізняє два

становища, в яких перебуває радянська Україна. Перше – правова і фактична залежність від “Московщини”. Східноукраїнські землі опинилися в складі Радянського Союзу в результаті окупації і з правової точки зору радянська Україна – несuverенна держава. Якщо говорити про становище доцільності змагання за державну незалежність, так і вагомість міжнародної політики по відношенню до територій, які творять СРСР, потрібно робити наголос на те, що найбільша частина українських земель здобула становище держави⁶⁵. Та не потрібно розглядати УСРР як кінцеву мету змагань. Федеративна форма державної влади не є тою формою, за якої окремі нації могли б здобути незалежність. Правову залежність збільшує також фактична залежність державної влади в СРСР від комуністичної партії та панівне становище російського елемента в компартії Радянського Союзу.

Друга сторона полягає в процесі зростання державної та національної свідомості українського народу, що перетворює його державну націю. Відштовхуючись від положень радянської конституції, яка де-юре гарантувала принципи свободи і народовладдя, М. Лозинський пророкував поступовий перехід державної влади в “українські руки”⁶⁶.

Щодо українізації, то вчений розрізняє два її характери. Перший – механічний. Він полягає у змушуванні урядовців використовувати українську мову замість російської при здійсненні службових обов’язків. Ця механічна або насильницька українізація, за словами М. Лозинського, була небезпечною в тому плані, що з часом ті ж урядовці знову перейдуть на російську, якщо б такий наказ пролунав зверху.

Органічна українізація, на протипагу механічній, може бути втіленою в життя тільки тоді, коли при владі стояв би український національний елемент. “Наскільки теперішня українізація має сей органічний характер, ..., настільки являється вона тривким здобутком української державності”⁶⁷.

За переконанням М. Лозинського, державність західноукраїнських земель повинна бути продовженням і розширенням державності ЗУНР з тією самою метою, яку мала ЗУНР в часи свого створення: боронити Галичину від Польщі і зберегти її для соборної української держави. Ідея державності західноукраїнських земель виступає не проти ідеї соборної української держави, а тільки проти польської державності на західноукраїнських землях, щоб зберегти їх для соборної української держави. Так було при створенні ЗУНР, такою була мета акції уряду Президента Української Національної Ради і так буде доти, поки не прийде час об’єднання західноукраїнських земель з українськими землями на схід від кордону, за Ризьким мирним договором, в одну українську державу.

В останньому підрозділі під назвою “Культ державної традиції” М. Лозинський підсумовує причини невдач українських урядів в ході боротьби за українську державність в 1918–1920 рр.⁶⁸ Перш за все, він звертає увагу на явище, яке негативно характеризує вже не одне покоління українських політиків та

громадських діячів – це небажання взяти на себе відповідальність за ті помилки, які були допущені в ході державного будівництва. Не так несприятливі міжнародні відносини, – пише М. Лозинський, – як уся причина наших невдач полягає у нас самих, зокрема в тих партіях, групах, діячах, які брали участь в нашому державному будівництві. А що кожна партія, група, особа з почуття самозбереження не вважає себе винною, то з ще більшим завзяттям перекидає всю провину на інші партії, групи, осіб. І якщо зібрати разом все те. Що пишуть партії, групи, особи одні проти одних, то вийде, що серед української нації немає нікого, хто має які-небудь заслуги для будівництва української державності, є тільки одні винні.

Серед інших причин М. Лозинський виділяє війни з такими державами, як Росія та Польща, які були набагато сильніші та сконсолідовані, ніж Україна.

Перебуваючи за кордоном, М. Лозинський не залишається осторонь культурно-наукового життя української політичної та наукової еміґрації. Його науково-публіцистична діяльність в цей період віддзеркалює настрої тієї частини українства, яке змушене було виїхати за межі своєї Батьківщини у зв'язку з поразками у боротьбі за українську державність. Проблеми, які досліджував М. Лозинський в цей період, стосуються не тільки правових питань, а й історичного аналізу подій недавнього минулого, зокрема національно-визвольних змагань в Східній Галичині 1918–1921 рр. Вчений намагається осмислити причини невдач у визвольній боротьбі українського народу 1917–1921 рр., дає правову оцінку тим рішенням на міжнародному полі, які були визначальними у вирішенні приналежності українських земель до СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини. Перехід М. Лозинського на позиції радянськості як пошук шляху до України був зумовлений рядом чинників: це передача Східної Галичини під владу Польщі 14 березня 1923 р., підступна політика більшовиків, які вміло використовуючи протиріччя в українському політичному провіді, вводили в оману українських діячів [54, с. 538–539]. Шукаючи шлях до незалежної України, М. Лозинський приймає його – на користь повернення зі становища еміґранта задля праці в УСРР.

SCIENTIFIC AND PUBLICISTIC ACTIVITY OF M. LOZYNSKI DURING HIS EMIGRATION PERIOD

Mykola OLIYNYK

The Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Contemporary History of Ukraine

In the article the author analyzes the scientific and publicistic activity of M. Lozynski during his emigration period. Considerable attention is paid to his opinion concerning the legal state of Western Ukraine. The author shows that Lozynski's activity was important for national liberation movement.

Key words: M. Lozynski, international law, Galicia, Western Ukraine, Poland, Paris peace conference.

- ¹ Стецюк П. Повернення Михайла Лозинського (до питання про місце і роль української правової думки на чужині в процесі побудови суверенної національної Української держави). / П. Стецюк // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Матеріали конференції “Український Вільний Університет: з минулого в майбутнє. До 70-річчя з часу заснування”. – Мюнхен–Львів, 1993. – С. 74–75.
- ² Центральний державний архів вищих органів влади в Україні в м. Києві (далі – ЦДАВОВУ в м. Києві), ф. 3695 (С. П. Шелухин), оп. 1, спр. 241, арк. 180; Центральний державний архів громадських об'єднань України у м. Києві (далі – ЦДАГОУ у м. Києві), ф. 269, оп. 1, спр. 60, арк. 134, 135зв.
- ³ ЦДАГОУ у м. Києві, ф. 269, оп. 1, спр. 60, арк. 135.
- ⁴ Рубльов О. С. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського. Док. № 1. Автобіографія М. М. Лозинського / О. С. Рубльов // Український Історичний Журнал. – 1997. – №4. – С. 105, 125.
- ⁵ ЦДАВОВУ у м. Києві, ф. 3695, оп. 1, спр. 241, арк. 180зв.
- ⁶ ЦДАВОВУ у м. Києві, ф. 3859 (Український Вільний Університет у Празі), оп. 1, спр. 140, арк. 57, 59, 70; спр. 150, арк. 429, 430, 440.
- ⁷ Лозинський М. Міжнародне право: Зміст викладів в Українськiм університеті в Празі. – Часть I: Суть і творення міжнародного права / М. Лозинський. – Прага: Б. в., 1922. – С. 7, 33–34.
- ⁸ Осадчук С. М. Лозинський як один із засновників науки міжнародного права в Україні / С. М. Осадчук // Вісник Львівського університету. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – С. 153–154. – (Серія міжнародні відносини; вип. 12).
- ⁹ Лозинський М. Міжнародне право... – С. 1–7; Осадчук С. М. Лозинський як один із засновників науки міжнародного права в Україні... – С. 153–154.
- ¹⁰ Лозинський М. Міжнародне право... – С. 24–33; 33–36; Осадчук С. М. Лозинський як один із засновників науки міжнародного права в Україні... – С. 153–154.
- ¹¹ Лозинський М. Міжнародне право... – С. 24–33.
- ¹² Осадчук С. М. Лозинський як один із засновників науки міжнародного права в Україні... – С. 155–156.
- ¹³ ЦДАВОВУ у м. Києві, ф. 3695, оп. 1, спр. 241, арк. 180.
- ¹⁴ Лозинський М. Заграничне заступництво Української Народньої Республіки / М. Лозинський // Календар “Просвіти” за рік 1921. – Львів, 1921. – С. 90. Цит. за: Осадчук С. С. Правові погляди Михайла Лозинського: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 / Осадчук Стефанія Стефанівна. – Львів, 2000. – С. 103–104.
- ¹⁵ Осадчук С. С. Правові погляди Михайла Лозинського... – С. 104–105.
- ¹⁶ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1919 / М. Лозинський. – Прага: Видавництво Українського Соціологічного Інституту, 1922. – С. 115; його ж. Галичина на Міровій конференції в Парижі / М. Лозинський. – Камінець: Видання “Стрільця” органу Галицької армії, 1919. – С. 13.
- ¹⁷ Осадчук С. С. Правові погляди Михайла Лозинського... – С. 104–107.
- ¹⁸ Осадчук С. С. Правові погляди Михайла Лозинського... – С. 94, 107.
- ¹⁹ Осадчук С. С. Правові погляди Михайла Лозинського... – С. 95, 106–108.
- ²⁰ Лозинський М. Польська окупація Галичини і міжнародне право / М. Лозинський // Кривава книга; упорядник, автор передм. Я. Радевич-Винницький. – Передрук вид. 1919, 1921 рр. – Дрогобич: Відродження, 1994. – С. 98–104.
- ²¹ Лозинський М. Польська окупація Галичини і міжнародне право... – С. 102–104.
- ²² Рубльов О. С. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського. Док. № 1. Автобіографія М. М. Лозинського / О. С. Рубльов // Український Історичний Журнал. – 1997. – №4. – С. 126.
- ²³ Лозинський М. Боротьба за національний характер територій в Версайськiм договорі / М. Лозинський // Український Вільний Університет в Празі: наук. зб. – Т. I: Прага, 1923. – С. 3–4. Цит. за: Осадчук С. С. Правові погляди Михайла Лозинського... – С. 99.

- ²⁴ Кривава книга / [Упорядник, автор передм. Я. Радевич-Винницький]. – Передрук вид. 1919, 1921 рр. – Дрогобич: Відродження, 1994. – С. 153–179.
- ²⁵ Осадчук С. С. Правові погляди Михайла Лозинського... – С. 103.
- ²⁶ ЦДАВОВУ у м. Києві, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 78, 84, 95; Лозинський М. Охорона національних меншин в міжнародному праві / М. Лозинський // Ювілейний збірник в честь професора доктора Станіслава Дністрянського, піднесений ювілярові з приводу його 25-літнього ювілею наукової діяльності професорами факультета права і суспільних наук Українського Вільного Університету в Празі. – [Almanach Jubilaire pour honorer mieux Le Professeur Stanislas Dnistriansky Docteur en droit, présent à l'occasion de 25ans de son activité scientifique par les professeurs a la faculté du droit et de sciences sociales de l'Université Libre Ukrainienne a Prague]. – Прага, 1923. – С. 89–90.
- ²⁷ Лозинський М. Охорона національних меншин в міжнародному праві... – С. 90–92.
- ²⁸ Лозинський М. Охорона національних меншин в міжнародному праві... – С. 93–95.
- ²⁹ Кривава книга / [Упорядник, автор передм. Я. Радевич-Винницький]. – Передрук вид. 1919, 1921 рр. – Дрогобич: Відродження, 1994. – С. 98–114.
- ³⁰ Лозинський М. Охорона національних меншин в міжнародному праві... – С. 96–101.
- ³¹ Політична історія України ХХ століття: У 6 т. Т. 5. – Українці за межами УРСР (1918–1940). / І. Ф. Курас, В. П. Трошинський. – К.: Генеза, 2003. – С. 634.
- ³² Лозинський М. Охорона національних меншин в міжнародному праві... С. 101.
- ³³ Кривава книга... – С. 176–179.
- ³⁴ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 рр. (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / С. Наріжний. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – С. 64, 66–67.
- ³⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАУ, м. Львів), ф. 401, оп. 1, спр. 89, арк. 1–876; Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1919... – С. 3.
- ³⁶ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1919... – С. 1, 4; Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939... – С. 60; Рубльов О. С. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського. Док. № 3. Рубльов О. С. Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його побут в УСРР з часу приїзду у вересні 1927 р. і до закінчення 1931/32 навчального року / О. С. Рубльов // Український Історичний Журнал. – 1997. – № 5. – С. 103.
- ³⁷ Новацький Р., Тельвак В., Тельвак В. Біографічні нариси видатних представників європейської культури. Михайло Грушевський / Р. Новацький, В. Тельвак, В. Тельвак. – Ополє: Офісупа Wydawnicza Politechniki Opolskiej, 2007. – С. 170–171; Політична історія України. ХХ століття... – С. 65.
- ³⁸ Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України (ХІХ–ХХ століття): Нариси / Р. Симоненко, Д. Табачник. – К.: Либідь, 2007. – С. 585.
- ³⁹ Сухий О. Михайло Лозинський: Вчений, громадський діяч, політик / О. Сухий. – Львів: Б. в., 1995. – С. 20.
- ⁴⁰ ЗУНР. Ілюстрована історія / Гол. ред. М. Кугутяк. – Івано-Франківськ: Манускрипт, 2008. – С. 8.
- ⁴¹ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1919... – С. 62–63, 65, 92–95.
- ⁴² Табачник Д. В. Історія української дипломатії в особах: [Навчальний посібник для студентів, аспірантів спеціальностей “Історія”, “Історія України”] / Д. Табачник. – К.: Либідь, 2004. – С. 339.
- ⁴³ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1919... – С. 3.
- ⁴⁴ Лозинський М. До українського громадянства. (Письмо до редакції) / М. Лозинський // Вперед (Львів). – 1920. – Ч. 120 (304). – С. 2.
- ⁴⁵ Сухий О. Михайло Лозинський... – С. 21.
- ⁴⁶ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1919... – С. 218.
- ⁴⁷ Політична історія України. ХХ століття... – С. 299, 306.
- ⁴⁸ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1919... – С. 219.
- ⁴⁹ Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Українсько-польські відносини... – С. 526–527.

- ⁵⁰ ЗУНР, 1918–1923: Ілюстрована історія... – С. 293–294.
- ⁵¹ Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Українсько-польські відносини... – С. 553–555.
- ⁵² Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1919... – С. 219.
- ⁵³ Політична історія України. XX століття... – С. 366–367.
- ⁵⁴ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1919... – С. 136, 220–221.
- ⁵⁵ Політична історія України. XX століття... – С. 368–369, 374–375.
- ⁵⁶ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1919. – С. 166, 222–223; Політична історія України. XX століття... – С. 386.
- ⁵⁷ Кедрин І. Світлі і похмурі роки. “Галичина” М. Лозинського і чому її передруковано / І. Кедрин // Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1970. – С. VII.
- ⁵⁸ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1919... – С. 211–217.
- ⁵⁹ ЦДАУ, м. Львів, ф. 401, оп. 1, спр. 89, арк. 1–876; Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1919... – С. 3, 168; Кедрин І. Світлі і похмурі роки... – С. X.
- ⁶⁰ Рубльов О. С. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського. Док. № 1. Автобіографія М. М. Лозинського / О. С. Рубльов // Український Історичний Журнал. – 1997. – №4. – С. 126.
- ⁶¹ Лозинський М. З Новим роком 1924. Теперішній стан будови Української держави і задачі західно-українських земель / М. Лозинський. – Женева: Б. в., 1924. – С. 11.
- ⁶² Качкан В. А. Українське народознавство в іменах: У 2 ч. Ч. 1: Навч. посібник / В. А. Качкан; за ред. А. З. Москаленка. – К.: Либідь, 1994. – С. 225; його ж. Повернення Михайла Лозинського (спроба літературної сільвети) / В. А. Качкан // Посвіт. – 1995. – Січень–березень. – С. 40.
- ⁶³ Стецюк П. Повернення Михайла Лозинського... – С. 76.
- ⁶⁴ Лозинський М. З Новим роком 1924... – С. 4–5.
- ⁶⁵ Піскун В. Політичний вибір української еміґрації (20-ті роки XX століття): Монографія / В. Піскун. – К.: МП Леся, 2006. – С. 535, 538–539.
- ⁶⁶ Лозинський М. З Новим роком 1924... – С. 4–5, 7–8.
- ⁶⁷ Лозинський М. З Новим роком 1924... – С. 9.
- ⁶⁸ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1919... – С. 218–227.